
TANULMÁNYOK

KENDE PÉTER

A politikától való elfordulás mint a XXI. század kihívása

Az alább következő fejtegetés értelemszerűen Magyarországra is vonatkozik (vagy ha úgy tetszik, elsősorban rá), fogalmilag azonban országok szélesebb csoportját érteni. A „politikától való elfordulás” problémája, aminek pontosabb meghatározására mindjárt sor kerül, ugyanis a demokrácia sajátja, – olyannyira, hogy ebben a formában (vagyis mint a probléma) csakis demokratikus politikai rendszerekben vetődhetik fel. Ebben az értelemben, a címben jelzett „kihívás” a jelenkori demokráciák teljes kultúrkörére kiterjedő, illetve kiterjeszhető probléma.

A problémát jelölő kulcsszó („elfordulás”) nyilvánvaló kapcsolatban van a politikai részvétel közismert s meglehetősen sűrűn emlegetett fogalmával, s olyan helyzetre utal, ahol a részvétel intenzitása meggyengülőben van, ha nem éppen nulla felé halad. A politikától való elfordulás mint jelenség rokonságban van a „kivonulás” fogalmával, úgy ahogyan az Albert Hirschman ismert triádájában megjelenik.¹ Annál azonban passzívabb magatartásformára utal; pontosabban: nem tartalmazza a tiltakozásnak azt az elemét, amely a Hirschman-féle exit fogalom tulajdonképpeni magja. Arról nem is szólva, hogy egy politikai közösségből (államból, nemzetből, városból) „kivonulni” egészen mást jelent, mint földrajzilag ott maradni, s eközben részleges vagy teljes érdektelenséget mutatni a nevezett közösség politikai ügyei iránt. Így pontosítva látható, hogy az „elfordulás” semmi egyéb, mint a részvétel ellentéte, negációja.

AZ ELFORDULÁS MINT TÉNYKÉRDÉS

Fejtegetésem abból a megfigyelésből indul ki, hogy az „elfordulásra” utaló jelek Magyarországon is, de másutt is, szaporodóban vannak. Az elfordulás valószínűsíthető okairól a következő részben lesz szó, megengedő feltételéről azonban helyénvaló mindjárt bevezetőben említést tenni. Van ugyanis a demokratikus politikai rendnek egy mindenki által ismert, de érdekes módon úgyszólván sehol, semmilyen alkotmányban tételesen nem kodifikált alapelve, amely úgy hangzik, hogy „a politikai részvétel nem kötelező, ezzel szemben a közösség minden tagjának joga van a politikai küzdőterre való belépésre, s ugyanúgy az onnan való kivonulásra”². Elsőre ez az elv nagyon triviálisan hangzik, a valóságban azonban élesen megkülönbözteti a demokratikus rendszereket az olyan diktatúráktól, ahol a „részvétel” (mármint hangos egyetértés formájában, de néha még ennél is megalázóbb módon) kötelező. Más szóval demokráciában, a közügyekben való részt-nem-vétel, az azok iránti teljes közömbösség ugyanolyan elfogadott, ugyanolyan legitim, mint a részvétel és az aktív elkötelezettség, ennél fogva, mint attitűd szabadon gyakorolható, és ennek köszönhetően statisztikailag mérhető is. Egy őrjüngő kommunista diktátor uralma alatt – mondjuk Ceausescu vagy Fidel Castro országában – nehéz volna a politikai nagygyűlések résztvevőinek számából az állampolgári elkötelezettség fokára következtetni. A rendszer állapotára valamivel inkább – de ez már egy másik kérdés.

Nos, melyek tehát azok a jelek, amelyekből – demokratikus viszonyok mellett – az állampolgároknak a politikától való elfordulásra lehet következtetni? Ha a számszerű mérhetőséget is szem előtt tartjuk, akkor leginkább három jelenségcsoport említhető: 1. a választási részvétel gyengülése, 2. a politikai pártok taglétszámának csökkenése, illetve az aktív támogatók körének beszűkülése, 3. a szorosabban vett politikai orgánumok, elsősorban a pártszínekben jelentkező napi- vagy hetilapok visszaszorulása, esetleg teljes megszűnése. Fogalmilag ide kellene sorolni az ún. civiltársadalmi aktivitás csökkenését is, minthogy azonban ennek számszerűsítése nagyon nehéz, s még amikor lehetséges, akkor sem meggyőző, az erre vonatkozó adatokat nem-igen lehet (egyelőre csak képzeletben felállított) jelzőrendszerünkbe bevonni.

Az első pontra vonatkozóan a Nyugat-Európában megfigyelt trendek egyelőre csak hipotetikus – és nagyon óvatos – következtetésekre jogosítanak fel³. Csökkenő részvételi trend nem annyira az országos, mint inkább a regionális és az európai választásokon mutatkozik. Sokkal egyértelműbb ennél az, ami két másik indikátorral kapcsolatban megfigyelhető. Igazi tömegpártok ma már úgyszólván egyetlen nyugat-európai országban sincsenek, holott a XX. század első felének demokratikus köz-

életére, de még az 1945 utáni első évtizedekére is az ilyen képződmények nyomták rá bélyegüket. A század utolsó harmadára azonban az egykori bal- és jobboldali tömegpártok, a képmező felé eltolódva, fokozatosan alakultak át olyan választási-előkészítő gépezetekké, amelyeket egy meglehetősen szűk, hivatalos elit működtet az egyszerű párhívek többnyire szimbolikus részvételével⁴. Ugyanígy a szó szoros értelmében vett pártsajtó is már a múlté. Tudniillik pusztán attól, hogy egy politikai napivagy hetilapnak nem titkolt pártszimpátiái vannak, még nem tekinthető pártlapnak. Ehhez az is szükséges, hogy a fejlécén mint ilyen hirdesse magát, s hogy a főbb közügyekben cikkei többé-kevésbé hivatalos pártálláspontot képviseljenek. Nos, ebben az értelemben talán a L'Humanité, a francia kommunisták központi orgánuma az utolsó pártlap egész Európában...

A közép- és kelet-európai új demokráciák az 1989-es változásokot követő években köztudomásúlag igen gyorsan ráálltak a nyugat-európai trendre mind a párttagsági létszám, mind a pártsajtó vonatkozásában. A választási részvételt illetően pedig még ennél is furcsább trendet produkáltak. Több országban ugyanis (ezek közé tartozik, Lengyelország és Ukrajna mellett Magyarország is) a távolmaradók száma már az első szabad választásokon is elérte vagy meghaladta az 50%-ot, s ez az arány a továbbiakban sem javult számottevően. Ez mint jelzés akkor is figyelemre méltó, ha térségünk viszonylatában egyelőre még nem mondható általánosnak⁵. Tudniillik még ott is, ahol a részvétel aránya normálisnak mondható – mondjuk, 70-80%-os –, a színen lévő pártok (politikai irányzatok) támogatottsága ingtag, összefüggésben azzal, hogy a választók elkötelezettségi foka alacsony, vagyis hogy alig van olyan párt, amely számottevő választói réteg tartós lojalitására támaszkodhatna. „A régióban teljesen nyitott és csapongó a választói piac”, állapítja meg Kéri László, Magyarországot illetően in concreto a pártok alacsony presztízsét, a politikai intézmények iránti bizalom csökkenését említve, s azt hogy „helyi szinten úgyszólván nem is léteznek a pártok, a lojális aktivitás legfeljebb a kampányhetek idején támad föl tetszhalálából”⁶.

Közép- és Kelet-Európában a politikától való elfordulás egy árulkodó jele az is, hogy az érdekegyesítésre képes, kormányzati programmal fellépő pártok mellett, s nemegyszer azok helyett, alkalmi személyi koalíciók és álpártok (pl. „sörivők pártja”) hódítanak tért a választók körében. Ez különben Nyugat-Európában sem teljesen ismeretlen, például Dániában, ahol az adómegettagadók érték el többször is választási sikert, vagy Franciaországban, ahol a „vadászok pártja” 1997-ben olyan szavazati erőre tett szert, hogy lobbiként tudja sakkban tartani az éppen többségben levő kormánykoalíciót...

Távol áll tőlünk a szándék, hogy a vázolt jelenségekből egyértelmű és végleges következtetéseket vonjunk le⁷. Abból, hogy egy

bizonyos tendencia egy bizonyos időn át megfigyelhető, nem következik, hogy az a továbbiakban is ugyanúgy alakul. A demokratikusan korlátozott államok történetében mindig voltak aktívabb és passzívabb korszakok. A politikai részvétel csökkenésének lehet az az egyszerű oka is, hogy a rendszer „jól be van járva”, a gépezet olajozottan működik, ebből következően a közönség figyelme más dolgokra irányul, a közügyek intézése, a vezetők cseréje nem vált ki belőle heves érzelmeket. Megfordítva, erősödő politikai aktivitásra sarkallnak az olyan fejlemények, amelyek megtörik a hétköznapi rutinját, így például a háborúk, a gazdasági krízisek vagy más váratlan külső fenyegetések.

Nos, ami a fentebb tárgyalt trendek nyomán mégis gyanúra ad okot, az a politikából való tömeges kilépésnek és az akut krízishelyzeteknek az a kombinációja, amely az ezredvégen, elsősorban Kelet- és Közép-Európában, de a demokratikus világ más régióban is előállt. Ez a furcsa kombináció az, ami – úgy gondolom – behatóbb analízisre és magyarázatra szorul.

AZ ELFORDULÁS LEHETSÉGES OKAIRÓL

Még a tények felvázolásánál is hipotetikusabb az, ami az alábbiakban következik. Hiszen pontosan feltárható „oka” csak egy nagyon lehatárolt eseménynek lehet. Szélesebb kiterjedésű társadalmi fejlemények esetében szükségképpen többféle előzmény közös eredőjéről, párhuzamosan működő, egymást hol erősítő, hol kioltó tényezők együtthatásáról van szó, s a legtöbb, ami egy elemzéstől várható, hogy ezeket feltárja. Súlyozásuk inkább megítélés kérdése, mint ténymegállapításé (s ez még akkor is így van, amikor a feltételezett tényezőket számszerűsítik és tetszetős modellbe egyesítik).

Lássuk ezek után, milyen előzmények és hatóerők fedezhetők fel a fejtegetésünk első részében szemügyre vett jelenségek mögött?

Az első és legnyilvánvalóbb előzmény: az individuális életsemény mindenkori kiteljesedése. Aligha szorul bővebb kifejtésre, hogy a demokrácia mint politikai rendszer kedvez az individuum- (esetleg család) központú életstratégiának. S bár ez nem vonja eleve maga után a közösségi célok iránti közönyt, mégis konkurenciát támaszt azoknak. Már fentebb említettük, hogy a demokrácia olyan rendszer, amely legalábbis megengedi a közügyekből való kivonulást. Ez a hatás azonban nem egyértelmű. Miközben a nagypolitikai, globális részvétel vonzereje csökken, az individuális életstratégia nagyon is ösztönző lehet partikuláris ügyekre („single issues”) való bekapcsolódásra. Más szóval az individualizmus nem minden esetben depolitizáló. Háttere és elindítója ellenkező irányú folyamatoknak is, amelyeknek (politikai) tartalma: a már megszerzett jo-

gokért vagy azok további kiszélesítéséért folytatott harc, az egyéni életstratégiát kedvezőtlenül érintő fejlemények elleni védekezés. Mindezt, ha úgy tetszik, a modern élet komplikálódása is maga után vonja.

Talán helyénvaló itt megjegyezni, hogy a „modernkor” itt nem az ezredvéget jelenti, hanem már a XIX. századot is. Hiszen a „modern szabadságról” szóló nevezetes esszéjében már Benjamin Constant felhívta a figyelmet arra, hogy az antik szabadságfelfogással szemben (amelynek középpontjában a közös szabadságok aktív védelme állott) a modern ember szabadság-esszménye individuális⁸.

S melleleg már őt is nyugtalanította, hogy „elmerülve egyéni függetlenségünk élvezetében, egyéni érdekeink érvényesítésének hajszolásába, túlonúl könnyen lemondunk a politikai hatalomban való részvétel jogáról”⁹. Amiből arra szabad következtetni, hogy a politikától való elfordulás, legalábbis tendenciálisan, az individuális szabadságokat kiterjesztő, piaciilag szervezett modernkor kezdeteitől fogva jelentkező fejlemény¹⁰.

Egy második valószínűsíthető tényező: a demokráciából való folyamatos kiábrándulás azoknak a kellemetlen, olykor lesújtó tapasztalatoknak a fényében, amelyeket a közember a demokratikus intézmények működése során szerez. Engedtessék meg, hogy ezekre itt a lehető legrövidebben utaljunk, hiszen csupa olyan dologról van szó, amelyek a közbeszédben – nevezetesen a mai magyar közbeszédben – dominánsan jelen vannak. Például a választási ígéretek teljesülésének alacsony fokáról vagy a korrupcióról. Vagy arról, hogy a politikai életet döntően meghatározó pártok oligarchikus felépítése mellett a közpolgárnak jószerevével csak a statisztika szerepe marad. Mint tudjuk, e negatív vélekedések – illetve tapasztalatok – nem mai keletűek, és ez megint azt a kérdést veti fel, hogy lehet-e velük mai fejleményeket magyarázni, pontosabban, hogy a fejlemény, melyet magyarázni hivatottak, mai keletű-e? Korrupció, pártoligarchia, választási becsapás már régtől fogva van (az erre vonatkozó pamflettermelés és szakirodalom egész könyvtárat tölt meg csak a mögöttük lévő egyetlen évszázadban!) – miért lehetséges akkor egyáltalában tömeges politikai elkötelezettség a demokráciában?

Ezt a kérdést futólag már érintettem, amikor arra hívtam fel a figyelmet, hogy az „elfásulás” és az „újraktivizálódás” korszakai – mintegy a politikai konjunktúrával összefüggésben – váltják egymást. Föltételezhető, hogy a jól bejárattott, évtizedek óta azonos pártszerkezetben és többé-kevésbé stabil kormányzat alatt élő nyugati demokráciák egy része az „elfásulás” fázisában van. A kelet-közép-európai új demokráciák esetében azonban ez a magyarázat nem működik, s valami másban kell az elfordulás okait keresni, például abban, hogy a demokratikus

rendszer valósága már kezdettől fogva ütközésbe került azokkal a társadalmi várakozásokkal, amelyek a szovjet-kommunista rendszer összeomlását kísérték¹¹.

Egy harmadik magyarázó tényező a globalizációnak nevezett jelenségcsoporthoz kapcsolódik. Rövidre fogva: ha a politikai közösség tagjaiban az a benyomás alakul ki, hogy a nemzetállami alapon történő döntéshozatal, ha nem is egészen tehetetlen a működésre nehezedő külső (gazdasági stb.) folyamatokkal szemben, de csak kismértékben képes ellensúlyozni azokat, akkor nyilvánvalóan csökken az érdeklődésük a politikai játszma iránt. Kivéve persze, ha ez a játszma valami más okból látványos fejleményeket produkál. (Ide sorolható a szélsőségek felélése is.)

A globalizáció kiváltotta érdekcsökkenést elvben kompenzálhatná a politikai döntés magasabb – például európai – szintre emelése. Furcsa módon azonban az ilyen irányú fejleményekre az európai választópolgárok egy jelentős része ugyancsak szkeptikusan vagy éppen ellenségesen tekint. Arról pedig végképp nem sikerült meggyőzni őket, hogy az európai parlamenti választásokon való részvételnek igazi tétje és jelentősége volna.

Ez a tényező – az előbb említettel együtt – tulajdonképpen egy rejtett legitimitási krízis része¹². Ezt a krízist az táplálja, hogy a politika nem tudja eljátszani a hivatásának megfelelő szerepet. A gazdaság és a politika közötti viszonyoknak ez az elbillenése korántsem századvégi fejlemény, bár az is nyilvánvaló, hogy a technikai haladás ütemének felgyorsulása, a kontinensek közti gazdasági verseny kialakult viszonyai mellet, eddig nem ismert nyomatékot ad neki. Ehhez képest a demokrácia századvégi állapota meglepően stabil. Hasonló krízishelyzetekből ugyanis a XX. század első felében politikai robbanások keletkeztek, amelyek antidemokratikus forradalmi tömegpártok uralmát tették lehetővé. (Gondolok itt a fasiszta típusú rendszerekre, amelyeket forradalmilag Francois Furet elemzését¹³ követve nevezek.) A századvég egyik érdekessége, sőt igazában véve talánya, hogy a fentebb vázolt legitimitási krízis, illetve annak állandóan jelen lévő potenciálja a húszas-harmincas évek politikai fejleményeivel összemérhető következményekkel nem járt. Antidemokratikus forradalmi tömegpártok – olyanok amelyek valóban tömegeket volnának képesek megmozgatni, nincsenek a színen. vagy ha vannak, nem forradalmiak csak mérsékelten demokráciaellenesek. (Jellegzetesen ilyen például Jörg Haider pártja) a szélsőséges, radikálisan antikapitalista és antiliberalis kritika, hogy úgy mondjam, a „posztmodern értelmiség” sajátja. Már pedig ez a létszámát tekintve is meglehetősen szűk réteg társadalmi hatását illetően egyáltalában nem hasonlítható a század első harmadának forradalmi mozgalmaihoz.

Egy további tényező, amelyről beszélni kell, a politikai – vagy még pontosabban, a politikai-gazdasági – alternatívák beszűkü-

lése. Erről szól, nem pedig a történelem végéről, Francis Fukuyama sokat emlegetett, de úgy látszik, nemigen olvasott könyve¹⁴. Újabban még nála is hangsúlyosabban pendítette meg ezt a témát egy francia politológus¹⁵. Alternatívák beszűküléséről azért lehet, sőt indokolt beszélni, mert a fasiszta típusú kormányzati rendszerek diszkreditálódása, a szociáldemokácia piacpárti fordulata, a leninista államszocializmus összeomlása és a liberalizmus (a szabadságelvű állam) ideológiai diadala után a nyugati típusú demokráciának, legalábbis az európai kultúrkörben nincsen igazi alternatívája. Ennek egyik szembetűnő következménye a nyugatias jellegű politikai rendszerek uniformizálódása mind szervezeten, mind a jogrendszer vonatkozásában. Az Európai Unió ennek egyik leglátványosabb terepe (ám bár nem az egyetlen, hiszen ugyanilyen irányú hatást fejt ki az Európai Tanács, az OECD, sőt bizonyos fókig az ENSZ is). De éppen az uniformizálódás váltja ki azt a hatást, amelyről itt szó van. Számottevő ideológiai alternatíva híján a demokratikus politika alig ad teret bal- vagy jobboldali variánsok kibontakozásának, ennél fogva azt teszi, hogy kreatív képessége kifulladt, s realitása voltaképpen csak egyugyanazon alapmetódus rutinszerű ismétlésére szűkölt le. „Ez az egy van, s döröcsög volna abban reménykedni, hogy másképp is lehetne.” Ez az illúzióvesztés – amely Kelet- és Közép-Európában különösen erős, de Nyugat-Európában is mind sűrűbben megfigyelhető – aztán találkozik az előző pontban tárgyalt elégedetlenséggel, vagyis azzal, hogy a politikai döntés csak követi a piaci erők által előírt útírányt. A századvégi ember szemében tehát az „igazi élet” terepe a piac, a technika és a tudomány, a közös jövő ott dől el, nem a politikában.

Nos, nagyjából ezekkel a tényezőkkel magyarázható – szerintem – a politikától való tömeges elfordulás jelensége. A folyamat háttere egyrészt az individuális életeszemény diadala, másrészt a politikai intézményekből való kiábrándulás, harmad- és negyedrészt a piaci viszonyok dominanciája és az alternatívák hiánya. Ráadásul a demokrácia rutinszerű, drámáktól és forradalmi kihívásoktól mentes működése elfeledteti, hogy a dolgok *másképp is lehetnének*, vagyis hogy a szabadság nem magától értetődő adottság. Össztársadalmi méretekben érvényesül az Olson által olyan szemléletesen elemzett¹⁶ potyautas-szindróma, más szóval, hogy az állampolgárok mind nagyobb száma él abban a meggyőződésben, hogy a politikai gépezet nélküle is elvégzi azt, ami várható tőle. Az állampolgári elkötelezettség megőrzéséhez, tömeges fennmaradásához valószínűleg a mai nál nagyobb *veszélytudatra* volna szükség... Ez magában véve nem kívánatos – a béke mégiscsak jobb, mint a békétlenség –, de mint logikailag kihámozható követelmény jól rávilágít a politikai ráció egyik nagy paradoxonjára.

MENNYIBEN „KIHÍVÁS” A POLITIKÁTÓL VALÓ ELFORDULÁS?

A válasz e kérdésre, úgy gondolom, az eddig elmondottakból szinte automatikusan adódik. Három nagy veszélyre szeretném itt a figyelmet ráirányítani:

1. A politikától való tömeges elfordulást *in extremis* utat nyit a demokrácián kívüli szélsőséges erőknek, annak hogy a politikai főhatalmat fanatikus csoportok, hidegfejű diktátorjelöltek vagy minden felelősség nélküli demagógok kaparintsák kezükbe, akik élő politikai közösség híján – vagy még pontosabban: annak gyöngeségét kihasználva – egy *képzelt közösség nevében* gyakorolják a hatalmat. Már Arisztotelész is tudta, hogy a zsarnokság a demokrácia romlásterméke, s egészen a középkor végéig ez az összefüggés közhelyszámba ment. Az antik tradíció a zsarnok hatalmat elsősorban az erkölcsök romlásával hozta kapcsolatba, de a XX. század tapasztalata megtanított minket arra, hogy a diktatúra, s különösen annak tömeges elfogadása, lehet a demokráciában való csalódás és a közömbösség terméke is.

2. Egy kevésbé extrém, s egyébként manapság tényszerűen is megfigyelhető következménye a politikából való tömeges kivonulásának az, hogy az ügyek intézése mindinkább egy exkluzív, zárt oligarchia kezébe kerül, amely hol a szaktudás nevében, hol a szerzett tapasztalatra hivatkozva formalitássá silányítja a demokratikus intézmények működését. (A jelenség alapszinten is megfigyelhető, a „közvetlen demokrácia” olyan terepein, mint a lakóközösségek vagy a szakszervezetek, ahol gyakorlatilag mindig több az ellátandó teendő és a betöltendő funkció, mint az erre vállalkozó jelölt.) Félreértések elkerülése végett: a baj nem az, hogy a képviseleti rendszer működtetéséhez képviselők, vagyis „elitek” kellenek, s hogy – amint erre már Schumpeter rámutatott¹⁷ – a demokrácia bizonyos értelemben nem egyéb, mint versengő elitek váltakozó kormányzata. Addig, amíg az elitek és választóik között élő kapcsolat van, a képviseleti demokrácia rendeltetészerűen képes működni. Ezzel szemben, ha megszűnik a társadalmi háttér – mert a civil társadalom kivonult a politikából, s ennek folytán az elit önjáróvá vált –, beáll az a veszélyhelyzet, amelyről itt szólunk.

3. Egy harmadik, s némileg más természetű következmény: a társadalom különféle csoportjait összekötő kapcsolatrendszer (*le lien social*) meggyengülése. A modern szociológiai szemlélet hajlamos megfélekedezni arról, hogy a politika nemcsak a konfliktusok színtere, de ugyanakkor a közösségi szolidaritás legfontosabb cementje is. e cement nélkül még „kollektív identitások” sem léteznének (a magam részéről „identitás” helyett inkább összetartozás-tudatról beszélnék) a politikai azonosulás meggyengülése ennél fogva az anarchia és a decivilizáció veszé-

lyét villantja föl. Bayer József helyesen mutatott rá¹⁸ arra, hogy a politikai rendszereknek – vagy rövidebben szólva, az államnak – civilizáló hatása (is) van, ami fölött korunk posztmodern ideológiái túl könnyen siklanak el.

Az utolsó megjegyzés mélyebb elemzésben tulajdonképpen azt a kérdést veti fel, hogy lehetséges-e szabályozott együttélés pusztán individuális érdekeltség alapján, mintegy piaci módra, mégpedig (s ez itt a lényeg) *államszerű politikai háttér nélkül?*

Például úgy, hogy az egyének transznacionálisan, vagyis saját területi közösségükből kiszakadva, önkéntesen választott *hálózatokba* tagolódnak be? A kommunikáció legmodernebb technikai kétségkívül valami ilyesmit előlegeznek meg, és sokak fejébe ez a XXI. század felsejlő utópiája. Kérem azonban, hogy az önkéntes hálózatoknak ebben a képzelte rendszerében ki szavatolná „a Lady biztonságát”, a hálózati tagok emberi és politikai jogait, ki gondoskodnék arról, hogy a hálózat nem veri át őket?¹⁹ Az emberi jogok és a személyi autonómia ezredvégi nagy konjunktúrájában mintha megfeledeznénk arról az elemi tényről, hogy a gyengék és kiszolgáltatottak jogait bizony csak az államszerű szervezetek képesek biztosítani. Márpedig államot, pláne demokratikusot, csak a politikai együvé tartozás érzése tarthat fenn!

Összefoglalóan: a politikától való eltávolodás alapján véve a modern demokrácia által létrehozott, többé-kevésbé olajozottan működő jogállam terméke, amely másfelől összefügg a modernitásnak azzal a fő tendenciájával, hogy előbb emancipálja, majd mindenek fölé emeli az individuumot. Ezt az individuális alanyt hovatovább csakis a jogai megőrzéséért vagy kiszélesítéséért vívott állóharc köti össze a közigazgatáséival, ezért aztán erős kísértésben van, hogy saját magát teljességgel absztrahálja a közösségtől (vagy ami ugyanaz: a politikától). Félő, hogy idáig hajtván, ez az emancipálódási kísérlet ugyanolyan illúzióknak fog bizonyulni, mint a világ forradalmi átalakításának annyi más újkori utópiája...

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bayer József: *A politikai legitimitás*. Bp., 1997. (Napvilág)
 Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Bp., 1997. (Atlantisz)
 Dahl, Robert A.: *A pluralista demokrácia dilemmái*, Bp., 1996. (Osiris)
 Fricz Tamás: *A magyarországi pártrendszer 1987–1995*. Bp., 1996 (Cserépfalvi)
 Fukuyama, Francis: *The End of History and The Last Man*. New York, 1992. (The Free Press)
 Furet, Francois: *Egyillúzió múltja*. Bp., 2000. (Európa)
 L. Garber–E. D. Bjornlund: *The New Democratic Frontier*, Washington, 1992.
 Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz*. Bp., 1999. (Helikon)
 Hirschman, Albert O.: *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Bp. 1995. (Osiris)

- Kende Péter: *A köztársaság törekeny rendje*. Bp., 2000. (Osiris)
Kéri László: *Tíz év próbaidő*. Bp., 2000. (Osiris)
Körösi András: *Pártok és pártrendszerek*. Bp., 1993. (Századvég)
Olson, Mancur: *A kollektív cselekvés logikája*. Bp., 1997. (Osiris)
Sartori, Giovanni: *Demokrácia*. Bp., 1999. (Osiris)
Schumpeter, Joseph: *Capitalism, Socialism, and Democracy*, London, 1942. (Allen and Unwin)
Szabó Ildikó-Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Bp., 1998 (Minoritás Alapítvány)
Taguieff, Pierre-André: *L'effacement de l'avenir*. Paris, 2000. (Galilée)
Vásárhelyi Mária: *Rendszerváltás alulnézetben*. Bp., 1995. (Pesti Szalón).

JEGYZETEK

- ¹ Lásd Hirschman/1995/. A politikai részvételről 1. még Dahl /1996/, 20-22, valamint Sartori /1999/, 66-69
- ² Lásd. Kende (2000), 94.
- ³ Egy nemrégiben íródott francia politikatudományi munka például azt állítja, hogy a közügyek iránt érdektelenek száma már-már a választók felére tehető. Lásd Taguieff (2000), 223.
- ⁴ Lásd Körösi (1993), 177-183.
- ⁵ A kelet- és közép-európai új demokráciák első évtizedének választásairól jó összefoglalást ad L. Garber-E. D. Bjornlund, 1992: *The New Democrate Frontier*
- ⁶ Kéri (1998), 43-45.
- ⁷ Velünk ellentétben Fricz Tamás például, miközben megállapítja, hogy „a magyar állampolgárok többsége depolitizált”, bizonyos felmérésekből azt a következtetést szűri le, hogy „a pártrendszerrel kapcsolatos kritika nem jelenti egyben (...) a demokrácia egészétől való elfordulást”. Lásd Fricz (1996), 194 és 43.
- ⁸ Constant (1997), 235-260.
- ⁹ Uo. 258.
- ¹⁰ Ezt az összefüggést Hankiss Elemér is elemezi. Lásd Hankiss (1999), 95-96.
- ¹¹ Ezt a hipotézist fogalmazom meg a kommunizmus utáni államiságról írott és nem rég megjelent könyvemben. Lásd Kende (2000), 107. – Magyarázó elemeket találunk olyan szociológiai felmérésekben is mint aminőkkel Vásárhelyi Mária, Simon-Bruszt, Szabó Ildikó és mások dolgozataiban találkozunk. Lásd például Szabó-Örkény (1998), 71-72, Vásárhelyi (1995), 143 és 49-51.
- ¹² A késői modernitás legitimitás-kríziseinek problematikája különösen német szerzőket foglalkoztat, Jürgen Habermast, Claus Offe-t és másokat. Magyarul erről 1. Bayer (1997), 137-159.
- ¹³ Lásd Furet (2000), 13-106.
- ¹⁴ Fukuyama (1992).
- ¹⁵ Taguieff (2000).
- ¹⁶ Olson (1997), 53-54.
- ¹⁷ Schumpeter (1942), 22. fejezet.
- ¹⁸ a vándorgyűlésen elhangzott előadásában.
- ¹⁹ Lásd Kende, id. mű, 265-266.